Volume-1, Issue-2,August 2018

ANEKANT JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

डॉ . नरेंद्र दाभोलकरांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन

डॉ. सीमा नाईक-गोसावी
सहयोगी प्राध्यापक
मराठी विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि.पुणे
ई-मेल : seemanaik69@gmail.com

ABSTRACT:

विद्यापीठ अनुदान आयगाने उच्च शिक्षणाची जी प्रमुख उद्दिष्टे सांगितली आहेत□त्यात विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान सन्मुखता— विज्ञानाभिमुखता— वैज्ञानिक दृष्टिकन —Scientific Temper— वैज्ञानिक वृत्ती रूजविणे हे शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय मानले आहे□आज आपल्या शिक्षणव्यवस्थेत हा वैज्ञानिक दृष्टिकनच हरवला आहे□ यादृष्टीने डॉ□दाभलकारांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकनाचा धांडळा घेण्याचा हा प्रयत्न. दाभलकरांच्या साहित्याने मराठी साहित्य समृध्द केले आहे□महत्त्वाचे म्हणजे यातून समाजपरिवर्तनास मठा हातभार लागणार आहे□नरेंद्र दाभलकरांनी आपल्या कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने प्रबधनाची चळवळ कार्यरत ठेवली□बुवाबाजी□भानामती□चमत्कार□भविष्य□ अनिष्ठ—रूढी—परंपरा अशा सर्व प्रकारच्या अंधश्रध्दांच्या विरधात दाभलकरांनी अथक संघर्ष केला. हतात्म्य पत्करले. वैज्ञानिक दृष्टिकन व विवेकवाद रूजविण्यासाठी नरेंद्र दाभलकरांनी आयुष्यभर रचनात्मक कार्य संघर्ष करूनउभारले□त्यांचे साहित्य मलिक व प्रभावी आहे□हे साहित्य सामाजिक बांधिलकी मानणारे तर आहेच पण मराठीतील वैचारिक साहित्याला वेगळे पारिमाण देणारे आहे□

Keywords: वैज्ञानिक दृष्टिकन, विवेकवाद, सन्मुखता, विज्ञानाभिमुखता, अंधश्रध्दा

प्रास्ताविक:

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर हे भारतीय समाज सुधारणेच्या चळवळीतील एक अग्रगण्य नाव. 1989 ला महाराष्ट्र अंधश्रध्दा निर्मूलन समितीची स्थापना झाली. जवळ जवळ तीन दशके डॉ. दाभोलकरांनी आपल्या कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने प्रबोधनाची चळवळ कार्यरत ठेवली. आज महाराष्ट्रात 'अंनिस' या चळवळीला एक वलय प्राप्त झाले आहे. एका बाजूला प्रत्यक्ष समाजात जावून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, वैज्ञानिक जाणिवा रूजविण्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. तर दुसरीकडे अंधश्रध्दा निर्मूलनाच्या विविध पैलुंवर त्यांनी पुस्तके लिहिली. या पुस्तकांच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या. अनेक पुस्तकांना पुरस्कारही मिळाले. प्रथितयश वृत्तपत्रांतून व नियतकालिकांतून सातत्याने लेखन केले. आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी व इतर प्रसारमाध्यमांद्वारे अंधश्रध्दा निर्मूलनाचे अनेक कार्यक्रम केले. हजारो व्याख्याने दिली. बुवाबाजी, भानामती, चमत्कार, भविष्य, अनिष्ट रूढी—परंपरा अशा सर्व प्रकारच्या अंधश्रध्दांच्या विरोधात अथक संघर्ष केला. हौतात्म्यही पत्करले 'साधना' या साने गुरूजींनी सुरू केलेल्या साप्ताहिकाचे ते 12 वर्ष संपादक होते. एकूणच वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विज्ञानाभिमुखता, विवेकवाद रूजविण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर रचनात्मक कार्य व संघर्ष केला.

या शोधनिबंधात दाभोलकरांच्या वैचारिक साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकवाद याची चर्चा व चिकित्सा प्रामुख्याने करावयाची आहे. 'अंनिस' चळवळीची वाटचालच मुळी 'अंधश्रध्दा निर्मूलन ते विवेकवाद' अशी चालली आहे. ही वाटचाल अंधश्रध्दा निर्मूलन—शास्त्रीय विचार पध्दती—वैज्ञानिक दृष्टिकोन— धर्मचिकित्सा— धर्मनिरपेक्षता — विवेकवाद व मानवतावाद या मार्गाने करण्याचा प्रयत्न समितीने केला आहे असे दाभोलकर म्हणतात.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे काय ? प्रत्येक गोष्ट घडण्यामागे काहीतरी कारण असते. एक कार्यकारणभाव असतो. कारणाशिवाय काही चमत्कार घडू शकत नाही. वैज्ञानिक दृष्टिकोनात पुराव्याला महत्त्व असते. प्रयोगाला महत्त्व असते. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने उच्च शिक्षणाची जी प्रमुख उद्दिष्टे सांगितली आहेत, त्यात विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान सन्मुखता— विज्ञानाभिमुखता— वैज्ञानिक दृष्टिकोन — Scientific Temper— वैज्ञानिक वृत्ती रूजविणे हे शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय मानले आहे. आज आपल्या

शिक्षणव्यवस्थेत हा वैज्ञानिक दृष्टिकोनच हरवला आहे. शिक्षण देणारी व्यवस्था व व्यक्ती यांच्यातच वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा मोठ्या प्रमाणात अभाव आहे. हे सहज लक्षात येते. म्हणूनच दाभोलकरांनी हयातभर या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा जागर केला. 'अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र' हे वैज्ञानिक मनोवृत्तीचे मासिक सुरू केले. या नियतकालिकालाही आता **3** दशके पूर्ण होत आहेत. या नियतकालिकातील निवडक लेख एकूण **3** खंडांमध्ये 'समग्र अंधश्रध्दा निर्मूलन' या नावाने प्रकाशित झाले आहेत. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची महत्ता अपार आहे. हा दृष्टिकोन आपल्याला डोळस बनवतो. कुठल्याही घटितामागचा कार्यकारणभाव समजून घेणे किंवा दोन घटकांमधील परस्परसंबंध तपासून पाहणे म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन होय. नुकताच डॉ.नरेन्द्र दाभोलकरांचा स्मृतिदिन हा देशभर 'राष्ट्रीय वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिन' म्हणून साजरा झाला.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन दैव, नशीब, प्राक्तन अशा गोष्टी नाकारतो. समाजाला प्रगतीकडे नेण्याचा हा एक मापदंड आहे. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी 'मती—भानामती' या पुस्तकात काळी जादू अर्थात भानामती, मराठवाडयातील भानामती, संस्कृतिबंधित मनोविकार, मदतीच्या आर्त हाका, भानामती व मती, भानामती शोध व बोधाची पध्दती व पथ्ये अशा आठ प्रकरणातून भानामतीची चिकित्सा केली आहे. अंधश्रध्दा निर्मूलन समितीने गेल्या **30** वर्षात शेकडो भानामतीची प्रकरणे यशस्वीरित्या हाताळली आहेत. दाभोलकरांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून भानामतीची मांडणी केली आहे.

'भानामती' ही अंधश्रध्दाच आहे. अंधश्रध्देची छोटी व्याख्या आहे — ''कार्यकारण भावाचा अभाव व शोषणाचा प्रभाव'' □□□ आणि म्हणूनच भानामती शोषणाशी संबंधित असतेच''**1** याविषयीची चर्चा मती—भानामती या पुस्तकांत येते. मानसिक दुबळेपणातून भानामतीच्या चुकीच्या मार्गाने सहानुभूती मिळवण्याचा प्रयत्न भानामतीग्रस्त व्यक्ती करीत असते आणि यात जास्तीत जास्त अडकणारी 'स्त्री'च असते. भानामती निर्मूलनासाठी नरेंद्र दाभोलकरांनी करूणा आणि आपुलकीने प्रश्न हाताळण्याची गरज प्रतिपादन केली आहे.

'अंधश्रध्दा प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम' या डॉ. दाभोलकर व प्रा. प. रा. आर्डे यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात अंधश्रध्दा निर्मूलन चळवळ चालवताना जे असंख्य प्रश्न विचारले जात त्याची आटोपशीर व समर्पक उत्तरे दिली आहेत. बुवाबाजी, संमोहन, भूताने झपाटणे

व देवी अंगात येणे चमत्कार पुनर्जन्म प्लांचेट फलज्योतिष परामानसशास्त्र अशा विविध विषयांवरील शंकानिरसन यात केले आहे ज्यांच्या डोळस प्रश्नांनी अंधश्रध्दांच्या झापडांना सतत धक्के दिले त्या सर्वाना सदर पुस्तक समर्पित केले आहे. ''अंधश्रध्दा, प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम' या ग्रंथात श्रध्दा आणि अंधश्रध्दा यांत काहीच फरक नसेल तर नीतिमूल्यांवरची श्रध्दा ही अंधश्रध्दा ठरेल अंधश्रध्दा निर्मूलन समिती नीतिमूल्यांविरूध्द आंदोलन उभारणार काय नीतिमूल्ये प्रत्यक्ष पुराव्यांनी सिध्द करता येतात काय नसतील तर त्यावरील विश्वास म्हणजे श्रध्दा की अंधश्रध्दा '' या प्रश्नाचे उत्तर डॉ दाभोलकरांनी मार्मिकपणे दिले आहे

''समाजधारणेसाठी नीतिमूल्यांचे महत्त्व / अस्तित्त्व अपरिहार्य असते उदा खरे बोलावे व्यभिचार करू नये शेजाऱ्यांवर दया करावी बालकांना प्रेम द्यावे या स्वरूपाच्या विचारांनाच आपण नीतिमूल्ये म्हणतो मानवी जीवनाची मूल्यात्मकता समाजधारणेसाठीची अपरिहार्यता व समाज जीवनातील स्थळकाळ — सापेक्षता यांतून जी मूल्ये समाज व व्यक्तिहिताची ठरतात त्याचा पूर्ण पुरस्कार व आदर अंधश्रध्दा निर्मूलन चळवळीची विचारधारा करते परंतु यासाठी जी चिकित्सा करावी लागेल तिचा आधार अपरिहार्यपणे बुध्दिप्रामाण्यवाद व विवेकनिष्ठा हाच असतो नीतिमूल्यांना धर्मापलीकडे स्वतंत्र स्वायत्त अशा विचारांचा पाया असतो. नीतिमूल्यांच्या नावाखाली होणारे शोषण हे 'धर्माची नीती' या बुरख्याखाली चालूच राहणार नाही यासाठी डोळसपणाही माणसांना येण्याची गरज असते ''3 यासंदर्भात डॉ दाभोलकरांनी अनेक उदाहरणे दिली आहेत समाज नीट राहावयाचा असेल तर आबालवृध्दांना संरक्षण स्त्रियांचे शिक्षण सत्याने वागणे इ गोष्टींवर ते लक्ष वेधतात काही नीतिमूल्ये कालौघात बदलतात त्याचीही चिकित्सा ते करतात ते म्हणतात ''समाजजीवनात परिस्थितीबाबतचे असे मंथन विचाराच्या व विवेकाच्या आधारे सतत चालू ठेवण्याचे कार्य हे 'अंनिस'च्या कार्याचा गाभा आहे अंधश्रध्दांची चिकित्सा यासाठीच केली जाते ''4

''नीतिमूल्ये पाळावीत हा निर्णय विवेकाची कास धरल्यास घेता येतो''5 डॉ दाभोलकरांनी अशा असंख्य प्रश्नांची उत्तरे या पुस्तकात दिलेली आहेत

वैज्ञानिक दृष्टिकोन वापरल्यामुळे श्रम पैसा शक्ती यांचा अपव्यय टळतो आपल्या देशासमोरचे प्रश्न सोडविताना दोन मार्ग उपलब्ध असतात असे दाभोलकरांनी म्हटले आहे

ते असे ‘‘एक परंपरेची गुलामगिरी स्वीकारून प्रश्नसोडविणे दुसरा मार्ग वैज्ञानिक दृष्टिकनोचा अवलंब करणे □□□□□□परंपरेची बंधने जाचक असतात□जुन्या कल्पना□ विचार पध्दती□संस्था यांना परिस्थितीनुरूप बदल करणे अवघड जाते□हा बदल किती व कसा करावयाचा यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकन उपयगी पडत□''6

जगताना आपले निर्णय व □ती यांचा सामाजिक अर्थ—अन्वयार्थ लावण्याची क्षमता न गमावता त्या—त्या प्रश्नांची सडवणूक करणे आवश्यक आहे□नशीब व दैववाद या घात करणाया गष्टी असून त्यांच्या विरधी संघर्ष हेच खरे अंधश्रध्दा निर्मूलन हय□अशी ‘अंनिस' ची भूमिका आहे□

नरेंद्र दाभलकरांचे वैचारिक साहित्य त्यातील विज्ञाननिष्ठा—वैज्ञानिक जाणिवा तसेच विवेकवादीदृष्टी आणि दाभलकरांचे व्यक्तित्त्व व चरित्र हे वेगळे काढताच येत नाही□इतके ते आणि त्यांचे विचार वैचारिक साहित्य त्यांच्या कार्याबरबर जडलेले आहे□

डॉ. दाभोलकरांनी ‘विचार तर कराल?' या ग्रंथात वैज्ञानिक दृष्टिकोन, धर्मचिकित्सा व विवेकवाद अशा महत्त्वाच्या मुद्दयांवर चर्चा व चिकित्सा केली आहे□अशा ग्रंथातील विचार कसदार□मनाला आणि बुध्दीला प्रबधित करणारे□समाजाला प्रागतिकतेकडे नेणारे आहेत□यामुळेच दाभलकरांचे वैचारिक साहित्य मलिक व प्रभावी आहे□हे साहित्य सामाजिक बांधिलकी मानणारे तर आहेच पण मराठीतील वैचारिक साहित्याला एक वेगळे परिमाण देणारे आहे□ हे वैचारिक साहित्य चळवळीतून जन्माला आलेले आहे□ दाभलकरांच्या अशा ग्रंथांच्या **12—13** पर्यंत आवृत्त्या निघाल्या आहेत□दाभलकरांच्या वैचारिक साहित्याचा माध्यमिक□उच्च—माध्यमिक पदवी व पदव्युत्तर अशा सर्व स्तरावरील अभ्यास□मात समावेश झाला पाहिजे□

डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांचा ‘तिमिरातुनी तेजाकडे' हा **500** पानापर्यंतचा ग्रंथ समग्र अंधश्रध्दा निर्मूलनाचा व पुढील वाटचालीचा आढावा घेणारा ग्रंथ हय□महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांना हा ग्रंथ त्यांनी अर्पण केला आहे. ‘हा वसा निष्ठेने आजन्म चालवेन' असा संकल्प त्यांनी या ग्रंथात केला आहे□अंधश्रध्दा निर्मूलनाचा विचार□उच्चार□आचार□संघर्ष व सैध्दांतिक मांडणी या पाचही आघाडयावर ‘अंनिस' आज कार्यरत आहे□या क्षेत्रात या स्वरूपाचे असे व्यापक कार्य भारतातही अपवादानेच असेल□ युगानुयुगे लागलेल्या

अंधश्रध्देच्या ग्रहणाचा तिमिरभेद करून तेजाकडे वाटचाल करता येईल असा विश्वास वाचकांमध्ये निर्माण करण्यास हा ग्रंथ म□ची कामगिरी बजावत आहे□

'तिमिरातुनी तेजाकडे' या ग्रंथात विवेकवादाविषयी ते म्हणतात —

''माणसाची सारासार विचार करण्याची शक्ती म्हणजे ही विवेकबुध्दी असे स्थूलमानाने म्हणता येते□ही विवेकबुध्दी ज्ञानाच्या आणि आचरणाच्या क्षेत्रात काम करते. ज्ञानाच्या क्षेत्रात सत्य काय व असत्य काय□तसेच आचारणाच्या क्षेत्रात इष्ट काय अनिष्ठ काय याचा निर्णय विवेकबुध्दी करते□''[7]

''विवेकी आचरणाचा महत्त्वाचा निकष म्हणजे ते आत्मकेंद्रित नसते. आपल्या विचारांबर□र दुस□च्या भावनांचा विचारही त्यांत असत□विवेकी मन□कास म्हणजे ही आत्मकेंद्रितता नष्ट ह□न सामाजिकतेची जाणीव येणे□ी जाणीव नैतिक आचरणाचा कार्य कारणभाव सांगते□''[8] डॉ□भ□कर पुढे लिहितात — ''वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला प्राप्त झालेले मूल्यात्मक रूप म्हणजे विवेक□विवेकवाद हा मानवी जीवनाबद्दलचा मूल्याधिष्टित दृष्टिक□ आहे□विवेकशीलता हा मानव प्राण्याचाच अनन्यसाधारण विशेष आहे□''[9] नीती आणि विवेकवादाविषयी ते लिहितात—

''नीती ही मानवी व्यवहारातील पायाभूत गोष्ट आहे. ती विवेकनिष्ठ असली पाहिजे धर्माधिष्ठित नव्हे□असा विवेकवादाचा आग्रह असत□परंपरेने चालत असलेले समाजातील व्यक्ती□कुटूंब□सामाजिक संस्था□राज्यसंस्था यांच्या व्यवहारातील नैतिकतेचे स्वरूप आजही ब□च प्रमाणात धार्मिकतेवर आधारलेले आहे□या व्यवहारांचे विवेकाधिष्ठित सम्यक स्वरूप स्पष्ट करणे आणि तसे व्यवहार समाजात रूढ करणे हीच खरी विवेकाधिष्ठित नीती आहे□''[10]समाजातील विवेकशक्तीचे प्राबल्य—स्वरूप निदर्शनास येते ही भूमिका संवादाकडे नेणारी आहे□

'स्त्रिया आणि अंधश्रध्दा निर्मूलन' या लेखात अंधश्रध्देच्या आहारी स्त्रिया कशा म□या प्रमाणात अडकतात याची चर्चा व चिकित्सा केली आहे□ थ□्यात डॉ□भ□करांच्या लेखनात□□ण्यात सातत्याने विज्ञानाभिमुखतेचा वेध घेतला गेला आहे असे दिसते□

‘ऐसे कैसे झाले भोंदू' या ग्रंथात आपल्या समाजातील बुवाबाजी, भोंदूगिरी यांचा पर्दाफाश केला आहे. हा ग्रंथ वाचताना अलिकडचे आसारामबापू, श्रीश्री माँ, नारायण साई, निर्मलादेवी□राधे मा□बाबा राम रहीम अशा समाजाचे व स्त्रियांचे श□ण करणा□या बुवाबाबांचा प्रत्यय येत□

‘अंधश्रध्दाविनाशाय' हा ग्रंथ अंधश्रध्दांच्या विरोधातील रोमहर्षक लढतींचे— स्वानुभवावर आधारित जिवंत चित्रण दाखवित□ ब□का पत्थर□लंगरचा चमत्कार□ अनुराधादेवीची मिटलेली मूठ□जटानिर्मूलनाची कथा आणि व्यथा अशा कितीतरी विषयांवर डॉ□दाभ□करांनी चर्चा केली आहे□

‘ठरलं ... डोळस व्हायचंय!' या ग्रंथात जगताना डोळस वृत्ती किती महत्त्वाची असते□वैज्ञानिक दृष्टिक□चा जर समाजात अभाव असेल तर समाज कसा रसातळाला जात□याची चर्चा येते□

‘प्रश्न तुमचा उत्तर दाभोलकरांचे' या ग्रंथात ‘अंनिस'च्या चळवळीत काम करतांना समाजाने जे शेकड□प्रश्न मांडले□हे प्रश्न□ररूपाने आले आहे□पारंपरिकता□गतानुगतिकता यावर दाभ□कर त्यांच्या शैलीत आ□मक ह□त□समाजाला प्रागतिकतेकडे न्यायचे असेल तर आपल्याला सतत प्रश्न पडले पाहिजेत□शंका आल्या पाहिजेत□प्रश्न विचारायची सवय समाजाला लागली पाहिजे□यातूनच समाज प्रगतीवादाकडे□आधुनिकतेकडे वाटचाल करतो.

‘भ्रम आणि निरास', ‘प्रश्न मनाचे', ‘श्रध्दा—अंधश्रध्दा' या ग्रंथातही डॉ□दाभ□करांनी वैज्ञानिक वृत्तीचा सातत्याने आग्रह धरला आहे□माणसांचे श□ण करणा□या □र व अमानूष प्रथा□जीर्ण परंपरा□दैवभ□पण□दैववाद यांसारख्या शेकड□ प्रथांवर डॉ□दाभ□कर प्रकाश टाकतात□

‘विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी' या ग्रंथात आज आमच्या तरूणाईला कोणता झेंडा हाती घ्यावा याचा संभ्रम पडला आहे. दाभोलकर या ग्रंथात ‘विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी' अशी प्रतिज्ञा करतात□

एकूणच अंधश्रध्दा निर्मूलन शास्त्रीय विचार पध्दती — वैज्ञानिक दृष्टिक□□धर्म चिकित्सा — धर्म निरपेक्षता — विवेकवाद व मानवतावाद अशी एकूण अंनिसची वाटचाल

चालू आहे. आज आपल्या समाजाला विवेकवाद व मानवतावादाची गरज आहे□यावर त्यांच्या वैचारिक साहित्यात सतत भर दिलेला आढळत□□

अशा या विवेकसूर्य असणा□या□धैर्य देणाऱ्या व मानवतेचे पाईक असणाऱ्या नरेंद्र दाभ□लकरांच्या स्मृतीस विनम्र अभिवादन □

संदर्भ टीपा □

1□ दाभोलकर नरेंद्र, 'मती—भानामती'□राजहंस प्रकाशन प्रा□लि□□पुणे□आ□वृ□□ सप्टें□2013□ पृ□□□43

2□ दाभोलकर नरेंद्र, 'अंधश्रध्दा ... प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम'□राजहंस प्रकाशन प्रा□लि□□पुणे□आ□16वी□सप्टें□2013□पृ□□□84

3□ तत्रैव □1□□पृ□□□84□85

4□ तत्रैव □1□□पृ□□□85

5□ तत्रैव □1□□पृ□□□85

6. दाभोलकर नरेंद्र, 'विचार तर कराल?', राजहंस प्रकाशन प्रा. लि., पुणे, आ. 10वी□ऑक्ट□□2013□पृ□□□32

7. दाभोलकर नरेंद्र, 'तिमिरातुनी तेजाकडे समग्र अंधश्रध्दा निर्मूलन व पुढे'□राजहंस प्रकाशन प्रा□लि□□पुणे□आ□5वी□ऑक्ट□□2013□पृ□□□451

8. तत्रैव □6□□पृ□□□451

9. तत्रैव □6□□पृ□□□451

10. तत्रैव □6□□पृ□□□451

संदर्भ साहित्य˘ अंधश्रध्दा निर्मूलनवार्तापत्र अंक˘

11□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र, ''नरेंद दाभोलकर स्मृती विशेषांक''□ऑगस्ट 2017□ वर्ष 27वे□अंक 8वा□पृष्ठे 36□

12□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र, ''डॉ. नरेंद दाभोलकर स्मृतीदिन'', ऑगस्ट 2018, वर्ष 28वे□अंक 8वा□पृष्ठे 36□

13□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र□''जवाब दो आंदोलन'', सप्टेंबर 2018□वर्ष 28वे□ अंक 9वा□पृष्ठे 36□

14□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र, ''दिवाळी विशेषांक'', नोव्हें—डिसें□2016□वर्ष 26वे□ अंक 11—12वा□पृष्ठे 460□